

MITTEILUNGEN

DES DEUTSCHEN ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS

ATHENISCHE ABTEILUNG

BAND 126 · 2011

GEBR. MANN VERLAG · BERLIN

VIII, 302 Seiten mit 213 Abbildungen

HERAUSGEBER

Katja Sporn und Reinhard Senff
Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen
Fidiou 1
10678 Athen
Griechenland

WISSENSCHAFTLICHER BEIRAT

Martin Bentz, Bonn
Emanuele Greco, Athen
Klaus Hallof, Berlin
Antoine Hermary, Marseille
Wolf Koenigs, München
Robert Laffineur, Liège
Wolfram Martini, Gießen
Sarah Morris, Los Angeles
Aliki Moustaka, Thessaloniki
Andrew Stewart, Berkeley

© 2014 by Gebr. Mann Verlag · Berlin

ISSN: 0342-1295

ISBN: 978-3-7861-2720-8

Einbandgestaltung: U. Thaler

Satz: www.wisa-print.de

Druck und Verarbeitung: druckhaus köthen GmbH & Co. KG · Köthen

Alle Rechte, insbesondere das Recht der Vervielfältigung
und Verbreitung sowie der Übersetzung, vorbehalten.

Kein Teil des Werkes darf in irgendeiner Form durch Fotokopie,
Mikrofilm usw. ohne schriftliche Genehmigung des Verlages
reproduziert oder unter Verwendung elektronischer Systeme
verarbeitet, vervielfältigt oder verbreitet werden.

Bezüglich Fotokopien verweisen wir nachdrücklich auf §§ 53, 54 UrhG.

Printed in Germany

Printed on fade resistant and archival quality paper (PH 7 neutral) · tcf

Inhalt

- 1 ELENI PAPADOPOULOU
Gifts to the goddess. A gold ring from Mylopotamos, Rethymnon
mit einem Anhang von Nikos Kallithrakas-Kontos und Noni
Maravelaki-Kalaitzaki
- 29 CHRISTIAN VONHOFF
Jagddarstellungen in der spätmykenischen Kunst der Palast-
und Nachpalastzeit
- 63 ALEXANDRA ALEXANDRIDOU
The Attic black-figured pottery in the collection of the German
Archaeological Institute at Athens
- 111 BURKHARD EMME
Die Datierung des Bankettbaus im Heraion von Argos und die
bauliche Entwicklung des Heiligtums
- 137 CHYSANTHOS KANELLOPOULOS – EROFILI KOLIA
Ancient Keryneia, Aigialeia. Excavations and architecture in the
sanctuary of Profitis Elias
mit einem Anhang von Eleni Psathi
- 177 DIMITRIS GRIGOROPOULOS
Kaiserzeitliche und spätantike Keramik in der Sammlung des
Deutschen Archäologischen Instituts Athen. Die Funde des grie-
chischen Festlandes, der Inseln und Kleinasiens
- 245 OLGA LEKOU
Rekonstruktion einer römischen Wasserbrücke in Attika
- 261 UWE PELTZ
»trotz aller Bepinselung mit der [...] empfohlenen Harzlösung«.
Restaurierungsgeschichte der Bronzen aus dem samischen
Heraion von 1910 bis 1939
- 299 Hinweise für Autoren

Contents

- 1 ELENI PAPADOPOULOU
Gifts to the goddess. A gold ring from Mylopotamos, Rethymnon
with an appendix by Nikos Kallithrakas-Kontos and Noni
Maravelaki-Kalaitzaki
- 29 CHRISTIAN VONHOFF
Hunting depictions in Late Mycenaean art of the Palatial and
Postpalatial periods
- 63 ALEXANDRA ALEXANDRIDOU
The Attic black-figured pottery in the collection of the German
Archaeological Institute at Athens
- 111 BURKHARD EMME
The date of the West Building in the Argive Heraion and the
architectural development of the sanctuary
- 137 CHYSANTHOS KANELLOPOULOS – EROFILI KOLIA
Ancient Keryneia, Aigialeia. Excavations and architecture in the
sanctuary of Profitis Elias
with an appendix by Eleni Psathi
- 177 DIMITRIS GRIGOROPOULOS
Roman pottery in the collection of the German Archaeological
Institute at Athens. The finds from mainland Greece, the islands
and Asia Minor
- 245 OLGA LEKOU
The reconstruction of a Roman water bridge in Attica
- 261 UWE PELTZ
»despite applying the [...] recommended resin solution«. The restoration history of bronzes from the Heraion of Samos from 1910 to 1939
- 299 Information for authors

Gifts to the goddess

A gold ring from Mylopotamos, Rethymnon

with an appendix by Nikos Kallithrakas-Kontos
and Noni Maravelaki-Kalaitzaki

ELENI PAPADOPOULOU

Gaben für die Göttin. Ein Goldring aus Mylopotamos, Rethymnon

ZUSAMMENFASSUNG Die Siegelplatte eines goldenen Siegelringes kam während der Ausgrabung eines bedeutenden Tholosgrabes südwestlich von Perama, Mylopotamos, zutage, dessen Nutzung von der Phase SM III A1 bis zum Beginn von SM III B reicht. Die Darstellung auf dem Goldblech der Siegelplatte umfasst drei Themen, die miteinander in Verbindung stehenden ikonographischen Feldern entsprechen: Baumkult, Epiphanie und Darbringung der Opfergaben. Die Szene gibt den Moment wieder, in dem die Göttin in der irdischen Welt angekommen ist; die Göttin ist in ihrer menschlichen Form allein abgebildet und hat sich an dem heiligen Ort niedergelassen. Sämtliche konstituierenden Elemente der Darstellung der Siegelplatte weisen auf den Vegetationszyklus hin und symbolisieren offensichtlich die lebenspendenden Kräfte der Natur, die ihre immerwährende Fruchtbarkeit garantieren. Die Siegelplatte aus Mylopotamos erweitert unsere Kenntnisse über die minoische Religion und wirft zudem interessante interpretatorische Fragen auf, u. a. zur innovativen künstlerischen Wiedergabe der heiligen Gaben und zur symbolischen Vereinigung der menschlichen und der göttlichen Sphäre.

Schlagwörter Siegelring; Minoische Religion; Heiliger Baum; Heilige Gaben; Göttin.

ABSTRACT The bezel of a gold signet ring was found during the excavation of an important tholos tomb southwest of Perama Mylopotamou, in use from LM III A1 until the beginning of LM III B. The representation on the golden foil of the bezel consists of three religious themes corresponding to interconnected iconographic fields: a tree cult, an epiphany and an arrangement of offerings. The scene depicts the moment when the goddess has just arrived in the terrestrial world; the deity is portrayed alone in her anthropomorphic form, seated in the sacred place. All constituent elements of the scene point to the lifecycle of plants and obviously signify the life-giving powers of nature that ensure its everlasting fruitfulness. Besides this new evidence for the subject of Minoan religion, the bezel also raises interesting hermeneutical questions with regard to the artistically innovative rendering of the sacred gifts as well as the symbolic unification of the human and divine worlds.

Keywords Signet ring; Minoan religion; tree shrine; sacred gifts; goddess.

Δώρα στη θεά. Ένα χρυσό δακτυλίδι από το Μυλοπόταμο Ρεθύμνου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Η σφενδόνη χρυσού σφραγιστικού δακτυλιδιού αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή σημαντικού θολωτού τάφου, κοντά στο Πέραμα Μυλοποτάμου, ο οποίος χρονολογείται από την ΥΜ ΙΙΙ Α1 περίοδο έως την αρχή της ΥΜ ΙΙΙ Β. Η παράσταση που απεικονίζεται στο χρυσό έλασμα της σφενδόνης στοιχειοθετείται από τρία θέματα συναρτημένα με συναφείς εικονογραφικούς κύκλους: τη δενδρολατρεία, την παρουσία της θεότητας και την προσφορά των ιερών δώρων. Απεικονίζεται η χρονική στιγμή κατά την οποία έχει πραγματοποιηθεί η έλευση της θεότητας στον επίγειο κόσμο, η οποία παριστάνεται μόνη στην ανθρωπομορφική της εκδοχή, να κάθεται στον καθαγιασμένο χώρο. Όλα τα στοιχεία της παράστασης οδηγούν προς την κατεύθυνση του κύκλου της βλάστησης και σηματοδοτούν, προφανώς, τις γόνιμες και ζωοδότρες δυνάμεις της φύσης που θα εξασφαλίσουν την αέναη και αδιάλειπτη καρποφορία της. Η σφενδόνη του Μυλοποτάμου επεκτείνει τον πολυσήμαντο τομέα της μινωικής λατρείας, θέτοντας άκρως ενδιαφέροντα ερμηνευτικά ζητήματα, όπως η ιδιαιτερότητα της καλλιτεχνικής απόδοσης των ιερών δώρων, και η συμβολική ενοποίηση του ανθρώπινου και του θεϊκού κόσμου.

Λέξεις-κλειδιά Σφραγιστικό δακτυλίδι. Μινωική θρησκεία. Ιερό δέντρο. Ιερά δώρα. Θεά.

Jagddarstellungen in der spätmykenischen Kunst der Palast- und Nachpalastzeit

CHRISTIAN VONHOFF

ZUSAMMENFASSUNG Der vorliegende Aufsatz befasst sich mit dem Genre der Jagddarstellungen in der Kunst der mykenischen Palast- und Nachpalastzeit (SH III A–C). Auf einen kurzen Überblick zu den erhaltenen Jagdbildern aus frühmykenischer Zeit (SH I–II) folgt die Aufbereitung und ikonographische Analyse der erhaltenen spätmykenischen Bilddenkmäler, die Werke der Glyptik, des Metallhandwerks, der Wand- und der Vasenmalerei sowie Larnakes umfassen. Neben der Vorstellung des relevanten Bildmaterials und der Diskussion der periodenspezifisch jeweils vorherrschenden Bildmedien für Jagdikonographie werden auch künstlerische Einflüsse anderer Hochkulturen aufgezeigt sowie die verschiedenen Bedeutungsebenen der spätmykenischen Jagddarstellungen erörtert. Letztere umfassen etwa die öffentliche Zurschaustellung aristokratischer Jagdfertigkeiten, die damit einhergehende soziale Legitimation der herrschenden Schichten gegenüber der einfachen Bevölkerung sowie die militärische Ausbildung von Jugendlichen und deren Einführung in die elitären Kreise der mykenischen Gesellschaft. Komplementär dazu wird ferner der übergeordnete Zusammenhang von Jagddarstellungen, zooarchäologischer Evidenz und des Rituals des aristokratischen Gelages beleuchtet.

Schlagwörter Spätmykenische Kultur; Jagddarstellungen; Denkmälergattungen; Kultureinflüsse; Bildinterpretation.

Hunting depictions in Late Mycenaean art of the Palatial and Postpalatial periods

ABSTRACT The present article concerns the genre of hunting depictions in Mycenaean art of the Palatial and Postpalatial periods (LH III A–C). After briefly surveying extant hunting images from the Early Mycenaean period (LH I–II), I present and give a stylistic analysis of the extant Late Mycenaean works of art, which comprise sealstones, products of metalworking, wall and vase paintings and larnakes. Besides presenting the relevant depictions and discussing the predominant media for hunting iconography in each period, I illustrate artistic influences from other major cultures and also discuss the different layers of meaning that Late Mycenaean hunting depictions contain. These include the public display of aristocratic hunting skills, the concomitant social legitimation of the ruling classes vis-à-vis the ordinary population and the military training of young men and their initiation in the elite circles of Mycenaean society. In addition to this, the overarching context of hunting depictions, zooarchaeological evidence and the ritual of the aristocratic feast is highlighted.

Keywords Late Mycenaean culture; hunting depictions; artistic media; cultural influences; iconographic interpretation.

Παραστάσεις κυνηγιού στην υστερομυκηναϊκή τέχνη της ανακτορικής και μετα-ανακτορικής εποχής

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Το παρόν άρθρο ασχολείται με το θέμα των παραστάσεων κυνηγιού όπως αυτό απεικονίζεται στην τέχνη της ανακτορικής και μετα-ανακτορικής εποχής (ΥΕ III Α-Γ). Ύστερα από μια σύντομη επισκόπηση των σωζόμενων κυνηγετικών παραστάσεων της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου (ΥΕ I-II) ακολουθεί η εξέταση και η εικονογραφική ανάλυση των σωζόμενων υστερομυκηναϊκών εικονιστικών μνημείων, τα οποία κατανέμονται σε διάφορες κατηγορίες τέχνης, όπως τη γλυπτική, τη μεταλλοτεχνία, την τοιχογραφία, την αγγειογραφία καθώς και αυτή των γραπτών πήλινων λαρνάκων. Πέρα από την παρουσίαση του σχετικού υλικού και την εξέταση των εικονιστικών μέσων που αναφέρονται στην εικονογραφία του κυνηγιού, οι οποίες επικρατούν στην εκάστοτε χρονική περίοδο, αναδεικνύονται και οι πολιτισμικές επιρροές από άλλους υψηλούς πολιτισμούς, ενώ εξετάζονται και τα διάφορα σημασιολογικά επίπεδα των υστερομυκηναϊκών παραστάσεων κυνηγιού. Τα σημασιολογικά αυτά επίπεδα περιλαμβάνουν για παράδειγμα την έκθεση σε δημόσια θέα των κυνηγετικών δεξιοτήτων της αριστοκρατίας, την με αυτόν το τρόπο επιτελούμενη κοινωνική νομιμοποίηση των κυρίαρχων τάξεων έναντι του απλού πληθυσμού καθώς και την στρατιωτική εκπαίδευση των νεαρών και την εισαγωγή τους στους αριστοκρατικούς κύκλους της μυκηναϊκής κοινωνίας. Συμπληρωματικώς στα παραπάνω διευκρινίζεται περαιτέρω η σχέση κυνηγετικών παραστάσεων και ζωοαρχαιολογικών μαρτυριών με το τελετουργικό του αριστοκρατικού συμποσίου.

Λέξεις-κλειδιά Ύστερομυκηναϊκός πολιτισμός. Παραστάσεις κυνηγιού. Κατηγορίες μνημείων. Πολιτισμικές επιρροές. Εικονιστική ερμηνεία.

The Attic black-figured pottery in the collection of the German Archaeological Institute at Athens

ALEXANDRA ALEXANDRIDOU

Die attisch-schwarzfigurige Keramik in der Sammlung des Deutschen Archäologischen Institutes in Athen

ZUSAMMENFASSUNG Mit dem vorliegenden Artikel wird erstmals ein ausführlicher Katalog der attisch-schwarzfigurigen Scherben der Sammlung des Deutschen Archäologischen Institutes in Athen vorgelegt. Das fragmentarisch erhaltene Material wurde mehrheitlich von Walther Wrede gesammelt und zum Teil 1972 und 1975 bereits von Frank Brommer publiziert. Die Fragmente umfassen eine Reihe von Formen, unter denen Kylikes und Lekythen dominieren, die einer Anzahl von Malern aus dem Athener Kerameikos zugewiesen werden können. Die Mehrzahl der Gefäße datiert in die letzten Jahrzehnte des 6. und die ersten Jahrzehnte des 5. Jh. v. Chr. Vielfach ist die Herkunft der Fragmente bekannt, oftmals kamen sie in Athen (Athener Akropolis) und Attika zutage, wohingegen wenige Objekte von anderen Fundorten des griechischen Festlandes (Thessaloniki, Tiryns) und den Inseln (Kythnos, Paros) stammen. Außer dem Katalog der Fragmente beinhaltet der Artikel eine Gesamtdiskussion der Gefäßformen, Maler und ikonographischen Themen des untersuchten Materials sowie ein Verzeichnis der Herkunftsorte.

Schlagwörter Schwarzfigurig; Attika; Formen; Maler; Verbreitung.

ABSTRACT This article presents the first detailed catalogue of the black-figured pottery fragments in the collection of the German Archaeological Institute at Athens. Most of this fragmentary material was collected by Walther Wrede and published in part by Frank Brommer in 1972 and 1975. The material derives from a variety of shapes, predominantly cups and lekythoi, that can be attributed to a number of painters from the Athenian Kerameikos. A majority of the pieces date from the last decades of the sixth and the first decades of the fifth century B.C. Many of the fragments are of known provenance; most were found in Athens (Athenian Acropolis) and Attica, while few come from other sites on the Greek mainland (Thessaloniki, Tiryns) or from the islands (Kythnos, Paros). In addition to the catalogue of fragments, the article also gives an overview of the shapes, painters and iconographic themes of the material, as well as a catalogue of find sites.

Keywords Black-figure; Attica; pottery shapes; painters; distribution.

Η αττική μελανόμορφη κεραμική της συλλογής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Στο παρόν άρθρο δημοσιεύεται για πρώτη φορά αναλυτικός κατάλογος των θραυσμάτων αττικών μελανόμορφων αγγείων της συλλογής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Τα θραύσματα προέρχονται ως επί το πλείστον από περιουσιολογές του Walther Wrede και τμήμα τους είχε αρχικά δημοσιευθεί από τον Frank Brommer το 1972 και 1975. Το μελανόμορφο υλικό περιλαμβάνει ποικιλία σχημάτων με τις κύλικες και τις ληκύθους να κυριαρχούν. Πολλά από τα θραύσματα μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένους ζωγράφους του αθηναϊκού Κεραμεικού. Η πλειονότητα των αγγείων ανήκει στις τελευταίες δεκαετίες του 6^{ου} και τις πρώτες του 5^{ου} αι. π. Χ. Σε πολλές περιπτώσεις δηλώνεται η προέλευση των αγγείων. Πολλά έχουν βρεθεί στην Αθήνα (Ακρόπολη) και την Αττική, ενώ λίγα αναφέρονται ως προερχόμενα από θέσεις του ελλαδικού χώρου (Θεσσαλονίκη, Τίρυνθα) και των νησιών (Κύθνος, Πάρος). Εκτός από τον κατάλογο των θραυσμάτων, το άρθρο περιλαμβάνει μια συνολική διαπραγμάτευση των σχημάτων, ζωγράφων, αλλά και της εικονογραφίας του εξεταζόμενου υλικού, καθώς και κατάλογο των θέσεων προέλευσής του.

Λέξεις-κλειδιά Μελανόμορφα. Αττική. Σχήματα. Ζωγράφοι. Διασπορά.

Die Datierung des Bankettbaus im Heraion von Argos und die bauliche Entwicklung des Heiligtums

BURKHARD EMME

ZUSAMMENFASSUNG Die Datierung des Bankettbaus im Heraion von Argos ist innerhalb der Forschung seit Langem umstritten. Während Befürworter eines Ansatzes in archaische Zeit vor allem die technische und stilistische Datierung einer Reihe von Baugliedern als Argument heranzogen, verwiesen Verfechter einer Datierung des Baus in klassische Zeit in erster Linie auf dessen Lage unmittelbar an der Terrassenmauer des klassischen Tempels. Im vorliegenden Beitrag werden die Argumente beider Seiten neuerlich geprüft. Ausgehend von eigenen Beobachtungen vor Ort wird anschließend der Nachweis geführt, dass die widersprüchliche Datierung des Baus auf eine umfangreiche Wiederverwendung archaischer Bauglieder zurückzuführen ist. Das Spolienmaterial erlaubt zudem die Rekonstruktion eines zweischiffigen archaischen Hallenbaus von ca. 40 m Länge, dessen Standort auf der oberen Terrasse des Heiligtums im Umfeld des archaischen Tempels vermutet werden kann. Ausgehend von diesen Überlegungen wird abschließend die Entwicklung des Heiligtums von archaischer Zeit bis in das ausgehende 5. Jh. v. Chr. diskutiert.

Schlagwörter Argos; Heraion; Bankettbau; Datierung.

The date of the West Building in the Argive Heraion and the architectural development of the sanctuary

ABSTRACT The date of the ›West Building‹ in the sanctuary of Hera at Argos has long been disputed among scholars. While some date the building to the Archaic period on account of the technique and style of a number of architectural elements, others argue that the location of the building directly next to the terrace wall of the Classical temple supports a date in the Classical period. The present article reviews both positions. On the basis of autopsy of the site, I demonstrate that the contradictory dating of the ›West Building‹ is the result of the systematic use of Archaic spolia. The spolia material makes it possible to reconstruct an Archaic, two-aisled stoa with a length of approximately 40 m. This stoa presumably stood on the upper terrace near the Archaic temple. Finally, the implications of these findings for the overall development of the sanctuary from the Archaic period down to the late 5th century B.C. are discussed.

Keywords Argos; Heraion; West Building; date.

Η χρονολόγηση του κτηρίου συμποσίων στο Ηραίο του Άργους και η αρχιτεκτονική εξέλιξη του ιερού

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Η χρονολόγηση του κτηρίου συμποσίων στο Ηραίο του Άργους αποτελεί εδώ και πολύ καιρό αμφιλεγόμενο θέμα στην έρευνα. Ενώ υποστηρικτές της χρονολόγησης στην αρχαϊκή περίοδο προσελκύουν ως επιχείρημα κυρίως την τεχνική και στυλιστική χρονολόγηση ενός ικανού αριθμού δομικών μελών, οι υπέρμαχοι της χρονολόγησης του κτίσματος στην κλασική εποχή παραπέμπουν κυρίως στη θέση του, η οποία βρίσκεται ακριβώς δίπλα στον αναλημματικό τοίχο του ανδῆρου του κλασικού ναού. Η παρούσα συμβολή εξετάζει τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών εκ νέου. Επί τη βάσει επιτόπιων προσωπικών παρατηρήσεων παρέχεται στη συνέχεια η απόδειξη, για το ότι η αντιφατική χρονολόγηση του κτηρίου ανάγεται στην εκτεταμένη επαναχρησιμοποίηση αρχαϊκών δομικών μελών. Τα σπόλια αυτά επιτρέπουν επίσης την αναπαράσταση μιας δίκλιτης αρχαϊκής στοάς μήκους περίπου 40 μέτρων, της οποίας τη θέση μπορούμε υποθετικά να τοποθετήσουμε στο ανώτερο άνδηρο του ιερού στο περιβάλλον του αρχαϊκού ναού. Με βάση αυτές τις σκέψεις εξετάζεται στο τέλος η συνολική εξέλιξη του ιερού από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τα τέλη του 5^{ου} αι. π. Χ.

Λέξεις-κλειδιά Άργος. Ηραίο. Δυτικό κτήριο. Χρονολόγηση.

Ancient Keryneia, Aigialeia

Excavations and architecture in the sanctuary of Profitis Elias

with an appendix by Eleni Psathi

CHRYSANTHOS KANELLOPOULOS – EROFILIA KOLIA

Alt-Keryneia in Aigialeia. Ausgrabung und Architektur im Heiligtum auf dem Profitis Elias

ZUSAMMENFASSUNG Die systematische Ausgrabung auf der Anhöhe Profitis Elias bei Mamousia in Achaia legte die Überreste eines Heiligtums frei, das zum Einflussbereich von Alt-Keryneia gehören dürfte. Der archaische Peripteros beherrschte die Anhöhe. Dieser Tempel, der zwischen 500 und 490 v. Chr. datiert, war aus Sandstein erbaut, mit Simen, Akroteren und Giebelskulpturen aus Inselmarmor. Gestalt und Comparanda der Krepis weisen auf ein Pteron mit 14 Säulen an den Längsseiten hin. Bemerkenswert ist, dass die Cella außerordentlich schmal ist, so wie es auch im zeitgleichen Tempel der Athena in Alipheira der Fall ist. Östlich des archaischen peripteralen Tempels befinden sich die Überreste des Altars und eines kleinen Oikos. Das archaische Heiligtum wurde aller Wahrscheinlichkeit nach durch das Erdbeben des Jahres 373 v. Chr. zerstört. Die Ausgrabungen westlich des großen archaischen Tempels brachten die Überreste eines kleineren Tempels mit zwei Säulen in antis und quadratischer Cella ans Licht, der in die Mitte des 4. Jh. v. Chr. datiert werden kann.

Schlagwörter Archaischer Tempel; Keryneia; Voura; Achaia.

ABSTRACT Systematic excavations on the peak Profitis Elias at Mamousia in Achaia have exposed the remains of a sanctuary that may have belonged to the territory of ancient Keryneia. The Archaic peripteros dominated the peak. This temple, which dates between 500 and 490 B.C., was built of sandstone with simas, acroteria and pediment sculptures of insular marble. The shape of the krepis and comparanda suggest a pteron with 14 columns on its flanks. It is striking that the cella is unusually narrow, as is also the case with the contemporary temple of Athena in Alipheira. The remains of an altar and a small oikos are located east of the Archaic peripteral temple. The Archaic sanctuary was, in all likelihood, destroyed by the earthquake of 373 B.C. Excavations west of the large Archaic temple uncovered the remains of a smaller temple with two columns in antis and a square cella, which can be dated to the middle of the 4th century B.C.

Keywords Archaic temple; Keryneia; Voura; Achaia.

Αρχαία Κερύνεια Αιγιαλείας. Ανασκαφή και αρχιτεκτονική ιερού στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Η συστηματική ανασκαφή στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία στην Μαμουσιά Αχαΐας αποκάλυψε τα λείψανα ενός ιερού που θα ανήκε στην επικράτεια της αρχαίας Κερύνειας. Στο ύψωμα κυριαρχεί ο Αρχαϊκός περίπτερος ναός. Ο ναός αυτός, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 500 και 490 π. Χ., ήταν οικοδομημένος από πωρόλιθο, με σίμες, ακρωτήρια και αετωματικά γλυπτά από νησιωτικό μάρμαρο. Οι αναλογίες του ορθογωνίου της κρηπίδας προδίδουν πτερό με 14 κίονες στις μακρές πλευρές. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο σηκός ήταν εξαιρετικά στενός, όπως συμβαίνει στο σύγχρονο ναό της Αθηνάς στην Αλίφειρα. Ανατολικά του Αρχαϊκού περίπτερου ναού υπάρχουν τα λείψανα του βωμού και ενός μικρού οίκου. Το αρχαϊκό ιερό καταστράφηκε, κατά πάσα πιθανότητα, από τον σεισμό του έτους 373 π. Χ. Οι ανασκαφές δυτικά του μεγάλου Αρχαϊκού ναού αποκάλυψαν τα λείψανα ενός μικρότερου, δίτυλου εν παραστάσι, ναού με τετράγωνο σηκό, που μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 4^{ου} αι. π. Χ.

Λέξεις-κλειδιά Αρχαϊκός ναός. Κερύνεια. Βούρα. Αχαΐα.

Kaiserzeitliche und spätantike Keramik in der Sammlung des Deutschen Archäologischen Instituts Athen

Die Funde des griechischen Festlandes, der Inseln und Kleinasiens

DIMITRIS GRIGOROPOULOS

ZUSAMMENFASSUNG Diese Untersuchung stellt im DAI aufbewahrte Keramikfunde vor, die deutsche Archäologen bei frühen Erkundungen verschiedener Orte des griechischen Festlandes, der Inseln und Kleinasiens gesammelt haben und die zwischen dem 1. Jh. v. Chr. und dem 7. Jh. n. Chr. datieren. Die Scherben gehören einem breiten Bereich von Funktionskategorien an, der importierte Feinkeramik, lokales und regionales Tischgeschirr, Gebrauchs- und Kochgeschirr, Lampen und Transportamphoren einschließt. Die meisten Fundorte sind aus früheren Erkundungen bekannt, aber nicht alle sind systematisch erforscht, insbesondere, was ihre Nutzungsphasen in römischer und spätantiker Zeit angeht. Die spezifischen Angaben, die zu den Fundorten vorliegen, machen daher das Material wertvoll für Vergleiche mit zukünftigen Surveys und Ausgrabungen. Außerdem sind diese Scherben eine wichtige Informationsquelle für die Verbreitung bestimmter keramischer Waren und Formen. Sie verdeutlichen das Vorkommen regionaler und lokaler Produktionen und erlauben einen weiten Überblick über ihr typologisches und chronologisches Vorkommen in bestimmten Regionen Griechenlands und der Ägäis.

Schlagwörter Keramik; Kaiserzeit; Spätantike; Griechenland; Kleinasien.

Roman pottery in the collection of the German Archaeological Institute at Athens.
The finds from mainland Greece, the islands and Asia Minor

ABSTRACT This study presents Roman pottery finds stored at the DAI Athens and collected during early explorations by German archaeologists from various sites on the Greek mainland, the islands and the western coast of Asia Minor. The sherds date from the 1st cent. B.C. to the 7th cent. A.D. and belong to a wide range of functional categories, including imported fine ware, local and regional tablewares, coarse and cooking ware, lamps and transport amphorae. Most of the sites they were recovered from are known from previous research, but not all of them have been investigated systematically, especially with respect to their Roman or Late Antique phases. The specific information about those sites makes the material valuable for comparison with future excavations and surveys. In addition, these sherds provide important information about the distribution of particular ceramic wares and shapes. They illustrate the existence of regional or local production and allow a broad overview of the typological and chronological characteristics for certain areas of Greece and the Aegean.

Keywords Pottery; Roman; Late Antiquity; Greece; Asia Minor.

Κεραμική των αυτοκρατορικών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας από τη συλλογή του ΓΑΙ Αθηνών. Τα ευρήματα από την ηπειρωτική Ελλάδα, τα νησιά και τη Μικρά Ασία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται ευρήματα κεραμικής των αυτοκρατορικών χρόνων και της Ύστερης Αρχαιότητας που βρίσκονται στη συλλογή του ΓΑΙ Αθηνών και περισυνηλεύθησαν κατά τη διάρκεια παλαιών ερευνών από Γερμανούς αρχαιολόγους σε διάφορες θέσεις της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας και την ακτή της δυτικής Μικράς Ασίας. Χρονολογούνται μεταξύ 1^{ου} αι. π. Χ. και 7^{ου} αι. μ. Χ. και αντιπροσωπεύουν ένα μεγάλο εύρος κεραμικών ειδών και χρηστικών κατηγοριών, όπως εισηγμένη λεπτή κεραμική, επιτραπέζια είδη τοπικών ή περιφερειακών εργαστηρίων, χρηστική κεραμική και μαγειρικά σκεύη, λύχνους και αμφορείς. Οι θέσεις προέλευσης στην πλειοψηφία τους είναι γνωστές στην έρευνα ωστόσο δεν έχουν σε όλες τις περιπτώσεις τύχει συστηματικής μελέτης, όσον αφορά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους και την Ύστερη Αρχαιότητα. Τα σωζόμενα στοιχεία σχετικά με αυτές τις θέσεις καθιστούν το υλικό αυτό κατ' αρχήν χρήσιμο στο μέλλον για συγκριτικούς σκοπούς με συστηματικές έρευνες και ανασκαφές. Επιπλέον, τα όστρακα αυτά προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για τη διασπορά κεραμικών ειδών και σχημάτων, καταδεικνύουν την ύπαρξη τοπικών και περιφερειακών εργαστηρίων και επιτρέπουν μια επισκόπηση της χρονολόγησης και τυπολογικής κατανομής τους σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Λέξεις-κλειδιά Κεραμική. Αυτοκρατορικοί χρόνοι. Ύστερη Αρχαιότητα. Ελλάδα. Μικρά Ασία.

Rekonstruktion einer römischen Wasserbrücke in Attika

OLGA LEKOU

ZUSAMMENFASSUNG In der Gegend von Nea Ionia (nordöstlich von Athen) befinden sich zwei verhältnismäßig gut erhaltene römische Wasserbrücken. Vorhanden sind dort Pfeiler, die ein oder zwei übereinander gestellte Bogenreihen trugen, auf denen die Wasserleitung lag, welche das Flussbett überbrückte. Sie wurden in *opus mixtum* errichtet. Eine Aufnahme dieser Denkmäler erfolgte bislang nur für die *Karten von Attika*, knappe Mitteilungen liegen weiter von E. Ziller und A. Kordellas vor. Die östliche Brücke verlief von Osten nach Westen und gehörte zu einer Leitung, die Wasser aus dem Bezirk Kefalari in Kifissia in den Bezirk Patissia führte. Sie ist in geringerem Umfang erhalten als die westliche, von der noch elf Pfeiler in einer lückenlosen Reihe stehen. Bei der Rekonstruktion ergab sich, dass diese Wasserbrücke eine Länge von mindestens 138 m hatte und aus mindestens 18 Pfeilern bestand.

Schlagwörter Römisch; Wasserleitung; Wasserbrücke; Rekonstruktion.

The reconstruction of a Roman water bridge in Attica

ABSTRACT In the Nea Ionia area (northeast of Athens) stand two relatively well-preserved Roman water bridges constructed in *opus mixtum*. The extant remains consist of piers that carried one or two stacked rows of arches, on top of which lay the water conduit that spanned the riverbed. Until now, only Kaupert's *Karten von Attika* (maps of Attica) and brief reports by Ziller and Kordellas made note of these monuments. The eastern water bridge ran from east to west and was part of an aqueduct that supplied water from the Kefalari district in Kifissia to the Patissia district. It is less well-preserved than the western water bridge, eleven piers of which still stand in an unbroken row. The reconstruction shows that this water bridge had a length of at least 138 m and consisted of at least 18 piers.

Keywords Roman; aqueduct; water bridge; reconstruction.

Αναπαράσταση ρωμαϊκής υδατογέφυρας στην Αττική

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Στην ευρύτερη περιοχή της Νέας Ιωνίας (στα ΒΑ της Αθήνας) σώζονται δύο τμήματα ρωμαϊκών υδατογεφυρών. Αποτελούνται από πεσσούς που υποστήριζαν μια ή δύο σειρές τόξων, ανάλογα με τη θέση τους στην κοίτη του ρέματος, οι οποίες υποβάσταζαν υδαταγωγό που γεφύρωνε την κοίτη. Είναι κτισμένες κατά το ρωμαϊκό σύστημα *opus mixtum*. Οι χάρτες του Kaupert και οι σύντομες αναφορές στις δύο υδατογέφυρες στον Ziller και στον Κορδέλλα είναι οι μόνες πρωτογενείς πηγές για τα μνημεία αυτά. Η ανατολικότερη από αυτές ανήκε σε υδραγωγείο που διοχέτευε το νερό από την περιοχή του Κεφαλαρίου στην Κηφισιά προς την περιοχή των Πατησίων. Σώζεται αποσπασματικά σε αντίθεση με τη δυτικότερη, από την οποία διατηρούνται έντεκα συνεχόμενοι πεσσοί. Από τη μελέτη της γραφικής αναπαράστασης προέκυψε ότι η υδατογέφυρα αυτή είχε μήκος τουλάχιστον 138 μ. και αποτελούνταν το λιγότερο από 18 πεσσούς.

Λέξεις-κλειδιά Ρωμαϊκό. Υδραγωγείο. Υδατογέφυρα. Αναπαράσταση.

»trotz aller Bepinselung mit der [...] empfohlenen Harzlösung«¹

Restaurierungsgeschichte der Bronzen aus dem samischen
Heraion von 1910 bis 1939

UWE PELTZ

ZUSAMMENFASSUNG Die Studie fokussiert die Entwicklung der Bronzerestaurierung auf den deutschen Grabungen zwischen 1910 und 1939 im Heraion auf Samos. Die recht inhomogenen Bodenverhältnisse im periodisch durchfeuchteten und zudem nahe am Meer gelegenen Temenos führten zu vielgestaltigen Korrosionserscheinungen und teils tiefgreifenden Substanzschäden, die von Beginn an eine zufriedenstellende Funderhaltung erschwerten. Im Kontakt mit der Antikenabteilung und dem Restaurierungslaboratorium auf der Berliner Museumsinsel suchten die zuständigen Archäologen nach praktikablen, grabungstauglichen und effizienten Methoden, die zunächst ausschließlich von den restauratorisch tätigen Archäologen selbst angewendet wurden, um späterhin auch Grabungsfotografen oder andere Helfer mit diesen Aufgaben zu betrauen.

Schlagwörter Heraion, Samos; Antikensammlung Berlin; historische Bronzerestaurierung; frühe Grabungsrestaurierung; Methodentransfer.

»despite applying the [...] recommended resin solution«. The restoration history of bronzes from the Heraion of Samos from 1910 to 1939

ABSTRACT This study focuses on the development of bronze conservation techniques at German excavations of the Heraion of Samos from 1910 to 1939. The extremely heterogeneous soil conditions of the periodically flooded temenos, which moreover lies very close to the sea, led to a variety of forms of corrosion and sometimes to serious material damage, which made satisfactory preservation of the finds difficult from the very start. While keeping in touch with the antiquities department and the conservation laboratory on the Museum Island of Berlin, the responsible archaeologists sought practical, efficient methods that could be used at excavation sites. These methods were initially applied exclusively by the archaeologists responsible for restoration, but later excavation photographers and other helpers came to be entrusted with these tasks.

Keywords Heraion, Samos; Antikensammlung Berlin; historical conservation of bronzes; early field conservation; transfer of methods.

»παρά την όλη επάλειψη με την [...] συνιστώμενη λύση της ρητίνης«. Η ιστορία της συντήρησης των χάλκινων ευρημάτων από το Ηραίο της Σάμου (1910–1939)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Η μελέτη εστιάζει στην εξέλιξη της συντήρησης των χάλκινων αντικειμένων που έφεραν στο φως οι γερμανικές ανασκαφές μεταξύ του 1910 και του 1930 στο Ηραίο της Σάμου. Οι αρκετά ανομοιογενείς εδαφικές συνθήκες στο κατά περιόδους διαβρεχόμενο και επιπλέον δίπλα στη θάλασσα βρισκόμενο τέμενος οδήγησαν σε πολύμορφα φαινόμενα διάβρωσης και εν μέρει σε μεγάλες βλάβες της ύλης τους, οι οποίες από την αρχή δυσχέραιναν την ικανοποιητική διατήρηση των ευρημάτων. Επικοινωνώντας με το τμήμα αρχαιοτήτων και το εργαστήριο συντήρησης στο νησί των μουσείων στο Βερολίνο οι αρμόδιοι αρχαιολόγοι αναζήτησαν εφαρμόσιμες, ανασκαφικώς κατάλληλες και αποτελεσματικές μεθόδους, οι οποίες αρχικώς χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά από τους ίδιους τους αρχαιολόγους που ασχολούνταν με τη συντήρηση ενώ αργότερα τα καθήκοντα αυτά τα εμπιστεύτηκαν σε φωτογράφους της ανασκαφής ή και σε άλλους βοηθούς.

Λέξεις-κλειδιά Ηραίο, Σάμος. Συλλογή αρχαιοτήτων Βερολίνου. Ιστορική συντήρηση χάλκινων αντικειμένων. Παλαιότερη συντήρηση κατά την ανασκαφή. Μεταβίβαση μεθόδων.

HINWEISE FÜR AUTOREN

In den *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, werden Beiträge zur Archäologie und Kulturgeschichte Griechenlands von der Vorgeschichte bis in die Spätantike publiziert. Es gelten die Richtlinien für Publikationen des Deutschen Archäologischen Instituts, die im AA 2005/2, 309–399 und AA 2012/2, 275 f. sowie stets aktuell auf der Homepage des DAI unter <www.dainst.org> veröffentlicht sind. Dort finden Sie die allgemeinen Hinweise der Herausgeber zum Begutachtungsverfahren und zu Zitiernormen, außerdem die Anleitungen zur formalen Gestaltung und Abgabe von Manuskripten.

Manuskripte sind spätestens zum 31. Dezember für den Band des darauffolgenden Jahres bei der Ersten Direktorin des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Athen, Fidiou 1, 10678 Athen als Ausdruck und in elektronischer Form einzureichen.

INFORMATION FOR AUTHORS

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung is a journal for the publication of reports on archaeology and cultural history of Greece dating from Prehistory to Late Antiquity.

The guidelines for contributors to publications of the DAI were published in AA 2005/2, 309–399 and AA 2012/2, 275 f. and are available online at the DAI homepage at <www.dainst.org>. There you will find general information by the publisher on the peer-review process and on citation systems in addition to advice on the formatting and style of manuscripts and their submission.

Manuscripts are to be submitted, in both hard copy and digital form until the 31st of December for the volume of the following year to the director of the Deutsches Archäologisches Institut, Athens department, Fidiou 1, 10678 Athens.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Στο περιοδικό *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* δημοσιεύονται μελέτες που αφορούν στην αρχαιολογία και ιστορία της τέχνης της Ελλάδας από τους προϊστορικούς χρόνους έως και την ύστερη αρχαιότητα.

Οι οδηγίες για τις δημοσιεύσεις του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου βρίσκονται στο AA 2005/2, 309–399 και AA 2012/2, 275 κ. ε., καθώς και στην ιστοσελίδα του <www.dainst.org>. Εκεί μπορούν οι συγγραφείς να βρουν γενικές πληροφορίες των εκδοτών σχετικά με τις απαιτούμενες γνωμοδοτήσεις και το σύστημα παραπομπών. Επίσης είναι διαθέσιμες οδηγίες για τη γενική μορφή του κειμένου και την παράδοση των χειρογράφων.

Χειρόγραφα πρέπει να παραδίδονται εκτοπωμένα και ως ηλεκτρονικά αρχεία (στην διεύθυντρα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, Τμήμα Αθηνών, Φειδίου 1, 10678 Αθήνα) το αργότερο έως και την 31^η Δεκεμβρίου, ώστε να είναι δυνατή η δημοσίευσή τους στον τόμο της επομένης χρονιάς.

Auskünfte erteilt:	Deutsches Archäologisches Institut
Queries should be directed to:	Abteilung Athen – Redaktion
Πληροφορίες:	Fidiou 1
	10678 Athen
	Griechenland
	Tel.: +30 - 210 - 33 07 400
	Fax: +30 - 210 - 38 14 762
	redaktion.athen@dainst.de